

Nyirkos István

A földrajzi nevek névalkotásának morfológiai jellemzői

1. A magyar szóalkotás elméleti kérdéseivel, rendszerezésével sok magyar szerző foglalkozott, elsősorban a nyelvtani monográfiákban (lásd MMNyR., MMNy., MGr., KIEFER 2006 stb.). De bizonyára nem lenne hiábavaló egy olyan vizsgálat sem, amely a grammatikai *s z ó a l k o t á s* és a névtudományi *n é v a l k o t á s* rendszerének, szerkezetének következetes, „listaszerű” áttekintésére, hasonlóságainak és különbözőségeinek összehasonlítására vállalkozna. Úgy látszik tudniillik, hogy a közszavak a szóalkotás módjai felől nézve nem mindig egyeznek meg a nevek létrehozásának, a *n é v a l k o t á s n a k* módjaival.

Tartozunk az igazságnak azzal, hogy megemlítsük, a korábbi névkutatások (pl. INCZEFI GÉZA 1970; J. SOLTÉSZ KATALIN 1979; HOFFMANN ISTVÁN 1993, 1993/2007, 1999, 2002; TÓTH VALÉRIA 2001 stb.) is nagyon sok esetben már nemcsak utalnak bizonyos hasonlóságokra vagy különbségekre, hanem komoly elemzésekkel tárják fel a földrajzi nevek szerkezeti sajátosságait. Ezeknek az egyébként rendkívül értékes tanulmányoknak a bemutatására és eredményeik elemzésére ezúttal nem tudunk részletesen kitérni, a téma jelen tárgyalása során azonban az éppen aktuális gondolataikat természetesen számon tartjuk. Ugyanakkor mégis feladatunknak tartjuk a két rendszer következetes egymásra vetítését egyrészt a kétféle szóalkotásmód különbségeinek és hasonlóságainak, másrészt a gyakoriságbeli eltéréseknek a kiderítése céljából anélkül, hogy a korábbi kutatások kiemelkedő eredményeit cáfolnunk kellene.

Talán haszonnal járhat a továbbiakban kissé részletesebben megvizsgálni minden olyan, általunk fontosnak tartott szerkezeti vagy rendszertani sajátosságot, amelyek témánk szempontjából a két területen relevánsnak tarthatók.

2. A jelen esetben arra törekszünk, hogy a *g r a m m a t i k a i s z ó a l k o t á s t* és a *n é v t u d o m á n y i* szempontból értelmezett *n é v a l k o t á s t*, a nevek morfológiai szerkezetének jellegzetességeit olyan szándékkal vessük össze, hogy megállapíthassuk, vannak-e egyezések és különbségek, illetve milyen egyezések és különbségek figyelhetők meg a két terület szavakat, illetve neveket (ebben az esetben földrajzi neveket) létrehozó működésében. Bennünket most elsősorban a *n é v a d á s* morfológiai jellemzői érdekelnek, tehát a szóalkotás felől indulva ugyan, de a *n é v a l k o t á s* jellemzőit igyekszünk felvázolni. Azaz keresve a *s z ó a l k o t á s b a n* színtében ismert mó-

dok előfordulását a rendelkezésünkre álló, már korábban összegyűjtött és megjelentetett névanyagokban, névalakokban.

Az ilyen jellegű vizsgálódás számos elméleti és módszertani kérdést vet fel, amelyek mindegyikére nem tudunk válaszolni vagy megoldást találni. Fontosnak tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a földrajzi nevek jellegének, szerkezetének stb. elemzése során tulajdonképpen formális, morfológiai szempontok vezetnek bennünket. Ez olykor természetesen túl merevnek tűnik, de ha következetesen alkalmazzuk ezt a szempontot, akkor ez már talán megbocsátható merevségnek tekinthető. Példaként említjük, hogy például a *Hősök tere* és más hasonló földrajzi neveket birtokos jelzős szerkezetűnek vesszük — az eljárás vitathatósága ellenére —, mert az utótag birtokos személyjeles volta utal a szerkezet birtokviszonyt kifejező jellegére. Ugyanígy járunk el, ha egy-egy szerkezet vagy szóösszetétel típusát kell meghatároznunk, ahol például vitás lehet a minőségjelzői szerep azokban a nevekben, amelyeknek előtagjában számnevet (mennyiséget) kifejező szó áll, akkor a mennyiségjelzős (*Hathód*) kategóriában szerepeltetjük.

3. Az iménti gondolat valóra váltásának előfeltétele a **g r a m m a t i k a i s z ó a l k o t á s** tőlünk elfogadott rendszerének felvázolása, mert csak akkor tudjuk a hasonlóságokat és a különbségeket egyértelműen bemutatni, ha tudjuk, milyen rendszerhez is hasonlítunk.

A tudományos szakirodalomban — úgy gondolom — a KESZLER BORBÁLA által szerkesztett „Magyar Grammatika” (MGr.) feltétlenül alkalmas az egybevetésre, melynek a szóalkotásról szóló fejezetét is ő írta (305–20), a ritkább szóalkotási módokról szóló részt (337–45) pedig LENGYEL KLÁRA. Ez a maga viszonylagos rövidegében is rendkívül jó rendszerezés minden olyan fontos elméleti kérdést és módszertani jellegzetességet felölel, amelyre bizton lehet támaszkodni egy ilyen típusú vizsgálatnál. Ez a rendszer a következő:

3.1. A **s z ó k é p z é s** (egyszerű és összetett képzők, egy- és többalakú képzők, igeképzők, névszóképzők, igenévképzők, 305–20), a **s z ó ö s s z e t é t e l** (321–35) című részben az osztályozással kapcsolatos (részlet)kérdések is előkerülnek (a szerves összetételek: a morfológiai és a szintaktikai típusú alárendelő: azaz alanyos, tárgyias, határozós, jelzős összetételek, illetve a mellérendelők: a szóismétléses és a tőismétléses stb. formák is). Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a tőismétléses formáknak a mellérendelés alá sorolása igencsak vitatható, hiszen a grammatikai felépítésük (pl. *nőttön nő, réges régi* stb.) — megítélés szerint — egyértelműen utal alárendelő jellegükre (erre vö. PAPP I. 1963: 20).

3.2. A **r i t k á b b s z ó a l k o t á s i m ó d o k** tárgyalása szintén világos és áttekinthető. LENGYEL KLÁRA — nagyon helyesen — végre ide s nem a szóösszetételek közé, alá sorolja az ikerítést (előzményként hadd említsük meg PAPP ISTVÁN cikkét, 1963: 22), illetve bemutatja a többi, alakilag elkülönülő csoportot: a szórövidülést, az elvonást, a mozaikszókat (a betűszókat, a szóössz-

szevonást és egyéb mozaikszókat). Külön kis fejezetben tárgyalja a szóhasadást, a népetimológiát, a tulajdonnevek köznevesülését és az elemszilárdulást.

4. Ezek után térjünk át a korábbiakban összegyűjtött névanyag alapján a nevek alkotásában, azaz a névalkotásban található jellegzetességek tárgyalására!

4.1. A névképzés természetes módja a névalkotásnak, noha a magyarban nem található olyan képző, mely csak földrajzi neveket képezne (FABÓ 1980), s ezek funkciója kizárólag a névalkotás lenne. INCZEFI GÉZA is azt írja, hogy „a szóösszetételek nagy száma és változatos formája mellett (...) a képzett nevek ritkábbak” (1970: 35). A szerző a következő deverbális képzési formákat említi: *-vány/-vény, -vén: Eresztvén; -i: Betéri (csárda), Becsali, Kucori; -ó/-ő* képzős igenév: *Csorgó, Haptató, Ingó, Kortyogó, Szuszogó; -andó/-endő: Belsőjárando, Külsőjárando* stb. A denominális képzős alakok közül itt a régi *-d*, az *-s/-cs, -sd* s az elhomályosult *-ly* (nyelvjárási *-l*) szerepelnek (pl. *Férged, Kisfalud, Kövesd, Kövesdere, Kövesdörvénye, Kövesdfoka; Zugoly, Zugolyierdő, Zugolyifok; Biberés, Csipkés, Eperjes, Kákás, Kárászos, Ludas, Verebes*; i. m. 35–6), illetve *Bogáncsos, Nyárfás, Nyíres, Bükkös, Nádas, Málés, Fűzes* (vö. HOFFMANN 1993/2007: 91–2; lásd még KÁZMÉR 1957: 56–9, KÁLNÁSI 1990 stb.).

További képzők még: *-ás/-és: Befogás, Csúszás, Égés, Morgás; -ka/-ke: Bődöske, Csúszka, Fűzeske, Mocsárka* stb. (HOFFMANN 1993/2007: 94) stb. Az *-i* képző: *Becsali, Betéri, Kucori, Csali* (KIS T. 1988: 135); *-e/-de: Bömbölde, Picsojda; -mány/-mény: Vágomány; -r: Töpér*, továbbá a *-d(i), -gy, -st(i), -ság/-ség* (HOFFMANN i. h.); illetve *-d: Agárd, Csikvánd, Ócsárd; -di: Polgárdi* (TÓTH V. 1997: 151–2); valamint *-i: Oroszi, Iványi; -di/-gy: Ürögd, Iregd, Nyárad ~ Nyárágy, Gyiód ~ Gyiógy, Libád ~ Libágy* stb. (BÉNYEI 2004).

Mindent egybevetve megállapítható, hogy a deverbális és denominális verbunképzők eleve nem használatosak a földrajzi nevekben, s ez teljesen érthető, hiszen a nevek névszói (főnévi) természetűek. Az igenevek képzői közül viszont előfordulnak, főleg az *-ó/-ő*, a *-t/-tt*, ritkábban viszont a *-vány/-vény*, és még ritkábban a beálló cselekvést kifejező *-andó/-endő* igenévképző. A deverbális és denominális nomenképzők nem nagy számban, de eléggé nagy gyakorisággal fordulnak elő, például az *-ás/-és*, az igékhez olykor — szinte kivételesen — kapcsolt *-i* (pl. *Betéri, Becsali, Gugyori, Kucori, Lebuki, Buki* stb.), a TNyt. szintén említi történeti adatokat is: 1086/13. sz.: *Arqui* [árki], 1156: *Teluki*, 1210: *Rethi*, VárReg. 76: *Orscy* (< *Oroszi*), 212: *Petri*, 1240: *Nemti*, 1282: *Lombi* (< *Lomb*), 1266: *Brath* > 1311: *Barathy* stb. (I, 254–5); *Füzi, Nyíri, Apáti, Szakácsi, Marcelli* stb. (TÓTH V. 2001: 644–5).

A mai magyar nyelvben (vö. MMNyR. I, 333–420) mintegy 182 képzőt találunk (ebből igeképző 86, névszóképző 96), D. BARTHA KATALIN összesen 164-et említi, amelyből 72 igeképző, 92 pedig névszóképző (1958). Nyilvánvaló, hogy az igeképzők szinte semmi szerepet nem játszanak a földrajzi nevek alkotásában.

A névszóképzők közül igen csekély a száma viszont azoknak a képzőknek, amelyekkel földrajzi neveket alkothatunk, illetve amelyek helynevek végén fordulnak elő. A fentiekben említett névszó-, igenévképzők stb. száma csekély, aligha emelkedik húsz fölé, viszont a gyakoriság (pl. *-i*, *-s*, *-ás/-és*, *-d* stb.) mintha kárpótolni szándékozna a képzők igen kis számát.

4.2. Nyilvánvaló, hogy a névalkotásban szintén számolnunk kell névösszetétellel. A szóösszetételekhez hasonlóan (*Miatyánk*, *Hiszekegy*, *csaknem* stb.) a névösszetételek között is szükséges elkülöníteni a szervesetlen és a szerves összetételeket.

4.2.1. A szervesetlen összetételek két csoportra oszthatók. 1. A mondatbeli véletlen egymás melletti szereplés sodorta egybe a következő neveket: *Hoppmegálljcsárda*, *Halesz*, *Havóna*, *Vesdlegatya*, *Neszepicsacsárda*, *Setovábbutca*, *Térjmegetca*, *Lisztincsutca*, *Jöjjel-hegy*. A *Fogadjisten* (a köszöntés felhasználásával létrehozott helynév), az *Istensegítség* (a segélykérő *Isten segítség!* fohászkodás helynévi alkalmazása) csak látszólag alanyos összetételek, semmi közülük sincs a denotátum tartalmi jellegéhez, tehát csak szervesetlen összetételnek minősülhetnek. 2. A másik csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek mesterséges névadással, hivatalos közegek által „összerakottan” jelentkeztek, ezek egymással semmiféle szóösszetételi (alá- vagy mellérendelő) kapcsolatot nem mutatnak, pusztán a nevek helyének közelsége, a két település szomszédsága alapján váltak a névadás okaivá: *Létavértes*, *Baktalórántháza*, *Kál-Kápolna*, *Vámoszabadi*, *Ásványráró*, *Csejdtótfalu* stb. Az ilyen település- vagy dűlőneveket KÁZMÉR MIKLÓS *összefoglaló mellérendelő összetételek*-nek tekinti (1957: 69), s ez — jelentéstani funkcióját tekintve — akár igaz is lehetne, de ezek valójában mégis szervesetlen (és nem is *bahuvrihi*: pl. *fafej-szerű*) névösszetételek.

4.2.2. A szerves névösszetételek közé soroljuk a mellérendelő és az alárendelő típusúakat. 1. A mellérendelő összetételek között nem találunk névismétléses, laza szerkezetű, álikerszós vagy valódi összetételeket (szemben a szóismétléses és más szóalkotásmódokkal, pl. *már-már*, *olykor-olykor*; *tesz-vesz*; *ág-bog*; *hírnév*, *szóbeszéd*). Mellérendelő szerkesztésűnek tartja a *Borsod–Abaúj–Zemplén*-féle képződményeket J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 13), a *Kozmadamján*-féléket ZELLIGER ERZSÉBET (1991a: 540, 1991b: 19); egyesek szerint esetleg a *Lápsár* is kérdéses lehet, de nézetem szerint a *láp* és a *sár* nem tekinthető sem azonos (hasonló), sem ellentétes jelentésűnek, holott ez alapvető követelmény a mellérendelő szóalkotás két elemével szemben. Éppen ezért nem sorolnánk a *Borsod–Abaúj–Zemplén*-, illetve a *Kozmadamján*-féléket sem a mellérendelések körébe. S ugyanígy kevésbé valószínű, hogy a Veszprém megyéből, Tapolcafőről közölt *Kalapácsdöbrés* földrajzi név ebbe a csoportba tartozna (vö. HOFFMANN 1993/2007: 78). Megállapíthatjuk tehát, hogy a mellérendelés legfeljebb igen-igen ritka, kivételes módja lehet a névalkotásnak, ha egyáltalán találunk ilyen formákat a névanyagban.

2. Az alárendelő névösszetételek széles csoportját alkotják ugyan az összetételeknek, de a megoszlásuk korántsem egyenletes. Mégpedig azért, mert alanyos összetételt nehéz még elképzelni is (hacsak az igen ritka és kivételesnek tartható *Istensegítség*-félét nem soroljuk mégis ide), ez tehát teljes egészében hiányzik a névösszetételek közül. Az *Ebásta*-féle nevek (lásd INCZEFI 1970: 25) semmiképpen sem minősülhetnek alanyos összetételeknek, mivel például az *-ásta* nem igei állítmány (mert ha az lenne, nem lehetne jelző, tehát azt kellene mondanunk: *ebásta a dombot*). A tárgyas szintagmát realizáló névösszetétel sem látszik túlságosan gyakorinak. INCZEFI erre a *Kenyérváró* példát említi (1970: 25), történeti adatokat közöl ZELLIGER: 1302: *Myzmielou* 'Mézművelő', 1237–40: *Marcadou* 'Márcadó' (1991a: 540–1). Olyan újabb adatokat említi HOFFMANN: *Nyakvágó, Tökhajigáló, Hordótörő, Szakállszárító* (1993/2007: 93), amelyek szerintünk tárgyasszintű névösszetételnek minősíthetők.

A határozós szintagmaként jelentkező névösszetétel is meglehetősen ritka, bár elő-előfordulnak névutós földrajzi nevek: *Akasztófa domb mellett, Akasztófán túl, Bikali hegyen a Kő alatt, Körtvélyfa alatt, Doktor felé utca* (SEBESTYÉN 1998: 77–9), *Kertek alatt* stb., előfordulási gyakoriságuk azonban csekély, másrészt ezek nem névösszetételek. Névutóval alakult helyneveket említi még J. SOLTÉSZ is: *Utonátó 'Úton által'* (1986: 76), de az *Erdő alatti út, Gyepék alatti út, Falu fölött, Csárda alatt, Egeralá való* stb. formailag nem minősíthetők összetételeknek. Ragtalan formában találunk ilyeneket, mint *Általér, Bitvántúl, Túlabitva* stb., ragos alakokként pedig *Dijórahágó, Gyöpredülő* (ez utóbbi kettőre vö. J. SOLTÉSZ 1986: 79), amelyek már eleget tesznek az összetétel iránti követelményeknek. A határozós szerkezetekből alakult összetett nevek a magyar helynévrendszerben perifériális helyet foglalnak el, szemben a grammatikai szóalkotás területén előforduló formákkal.

A jelzős szerkezetek körében jóval több, sőt igen sok összetételt találunk. A minőségjelzős névösszetételek közé tartoznak a következők: *Kendertó, Sebes-Körös, Margitsziget, Gellért-hegy, Fekete-tenger, Erzsébet-híd, Galyatető, Dobogókő, Kőbánya, Földvár, Lúdvár, Babályhalom, Biberésfok, Feketehalom, Görbetó, Kenderföld, Kölestó, Hosszútó, Halastó, Gyilkostó, Kistelek, Újsziget, Belsőlegelő* (vö. INCZEFI 1970: 26–7) stb. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az imént említett névösszetételek — nézetünk szerint — általában morfológiai szempontból tekinthetők minőségjelzőseknek (de lásd még BENKŐ 1947: 39), s ez logikai-szemantikai szempontból vitatható lehet, hiszen felmerülhet a kijelölő jelzői szerep is (vö. pl. a MMNyR. II, 265–7, de lásd még J. SOLTÉSZ 1979: 112–3, HAJDÚ 1975: 6 is). Nyilvánvalónak látszik, hogy a minőségjelzős szóösszetételi szerep pusztán morfológiai szempont alapján nem dönthető el. INCZEFI GÉZA kimondottan kijelölő funkciójú minőségjelzős szerkezetéről szól a következő, szerintünk névösszetételi adatok alapján: *Elsőgát, Előhalom, Hármashatár, Kettőshalom, Innensőjángor, Túlsőjángor* (1970: 27).

A mennyiségjelzős névösszetételek közé sorolhatók az alábbiak: *Hathód, Tizhód, Negyvenölös, Kéthalom, Hatrongyos*, 1055: *harmuhig* 'három hegy'. A BENKŐ LORÁND által említett *Hathód, Negyvenölös* (1947: 39) ide sorolása funkcionális szempontból vitatható lehet ugyan, de a névösszetétel morfológiai szempontból mindenképpen mennyiségjelzősnek tűnik. Helyesen figyelmeztet ugyanakkor HOFFMANN ISTVÁN arra, hogy „a mennyiségjelzős szerkezeteket nem választják el éles határok a minőségjelzős konstrukcióktól” (1993/2007: 74). Itt mi most csak az összetétellé vált nevekről beszélünk. A sorszámnevi előtagú névösszetételek, például *Ötödiktábla* — folytatja HOFFMANN — világosan minőségjelzős szerkezetek, a számok nevét tartalmazó nevek előtagja pedig (pl. *Ötöstábla*) nem biztos, hogy a sorban elfoglalt valóságos helyet jelzik (i. h.).

A birtokos jelzős névösszetételek igen gyakoriak a névadásban. A terület birtoklásának ténye gyakran a névben, a névösszetételben is kifejeződik. A jelölt és jelöletlen összetételek mennyisége igen jelentős. A jelöletlenek közül hadd említsük meg a következőket: *Igásugar, Lúcs hát, Tóthtag, Kántortag, Kanászköz, Csőszház, Cigánydülő* stb. Itt valóságos birtokviszonyról csak akkor beszélhetünk, ha az előtag embert, személyt jelöl. A nem valóságos birtokviszonyt kifejező névösszetételek: *Falurét, Akasztófahegy, Töltésoldal, Temetőhát, Baromkút, Vásárhely, Ökörscsapás, Gátszakadás, Sásérhát, Lúcs hát* stb. A jelölt birtokos névösszetételek száma meglehetősen gyakori, bizonyára azért is könnyű ez utóbbiakat felsorolni, mert ez az egyetlen névösszetétel-típus, ahol formai eszközökkel egyáltalán lehet jelölni az összetétel típusát: pl. *Tóth-Páhtagja, Moziutcája, Hídvege, Pincedomlja, Pusztaszéle, Kövesdfoka, Ebástaere, Ludassíkja, Kákásere* stb. (Az adatokra lásd INCZEFI 1970: 27–9.)

Hogy ezek közül melyeket tarthatjuk valóban birtokos jelzős névösszetételnek, az további megfontolást igényel. A magyar nyelvtani szakirodalomban ugyanis az alaki formák alapján történő osztályozást jelentős mértékben keresztelje több területen is a szemantikai-funkcionális szempont. Csak példaképpen említjük, hogy a mondatban évtizedeken keresztül uralkodott a szemantikai-funkcionális szempont, így aztán tulajdonképpen szemantikai-funkcionális osztályozássá vált a mondati viszonyok felvázolása: különféle határozókról (hely-, idő-, mód-, állapot stb.), tárgyról stb. beszéltünk, és csak másodlagos volt a morfológiai kifejezőeszközök (*-ban/-ben, -tól/-től* stb.) rendszerének számbavétele. A szemantikai-funkcionális vizsgálatnak tehát meg kellett küzdenie a hatalmas, „széles” jelentéstani „mezőket” mutató kifejezések millióival. Nézetem szerint sokkal egységesebb szempontú lehetett volna a grammatikai kifejezőeszközök felől indulni, és feltárni azok jelentéseit, funkcióit stb. Például a *-ban/-ben, -ból/-ből, -nak/-nek* stb. végű mondatbeli alakokra kellett volna összpontosítani, s csak ezek számbavétele után lett volna szükséges tisztázni azok (mondat)szemantikai és funkcionális jegyeit és vonatkozásait.

Tulajdonképpen hasonló módon kellene eljárjunk szerintünk a birtokos jelzős névösszetételek esetén is, a jelölteket például formájuk alapján lehetne osztályozni, és utána rátérni — ha szükséges — azok funkcióinak elemzésére. A *Pusztaszéle*, *Pincedombja* nyelvi alakját tekintve, azaz formálisan nyilvánvalóan lehetne birtokos jelzős névösszetétel, az már más kérdés, hogy ezek után azt is megvizsgáljuk, mi a funkciója, a jelentése stb., s hogy a forma milyen mértékben fedi vagy nem fedi a kifejezendő denotátumot. Ugyanígy gondolhatunk például a mennyiségjelzős névösszetételekre is. Ha a jelzőként szereplő szó mennyiséget, (bármilyen) számot fejez ki, akkor a mennyiségjelzős névösszetételek között szerepelhetne, s a további elemzésnek még nyilván tisztázni lehetne az összetétel szemantikai-funkcionális jegyeit.

Talán külön kell szólnunk az értelmező jelzős névösszetételekről, hiszen elég érdekes csoportját alkotják a jelzős névösszetételeknek. Föltehetően összetétellel váltak már az olyan földrajzi nevek, mint *Kőbánya-alsó*, *Kőbánya-felső*, *Érd-felső*, *Cserdi-közép*, *Irény-egy*, *Zsombék-kettes* stb. Ha ezek névösszetételek lennének, akkor morfológiai szempontból utójelzői (értelmezői) összetételnek nevezhetnénk őket. Ezek az ún. hátravetett jelzős szerkezetek viszont nemigen azonosíthatók a megfelelő közszei konstrukciókkal (vö. HOFFMANN 1993), mivel lényeges mondattani jellemzőben (a toldalékolás tekintetében) különböznek azoktól. Az ilyen fordított szórendű jelzős szerkezetek számát igen csekélynek véli J. SOLTÉSZ (1986: 80), de hozzátehetjük, hogy névösszetételként alig található néhány, ha — mint említettem — ezek egyáltalán összetételnek tekinthetők. A „hátravetés” nyilvánvalóan már eleve nem kedvez ugyanis az összetétellel válásnak. ZEL-LIGER mint típust nem is említi a jelzős összetételek között (1991a: 537–9), hasonlóképpen LŐRINCZI RÉKA (1992: 892–6) sem.

Itt tehát lényeges különbség, sőt hiány tapasztalható a közszei szóösszetételek és a névösszetételek egybevetése során. Ezekről a különbségekről már HOFFMANN ISTVÁN is szólt egyik értékes tanulmányában (2000: 111–9). Egy másik helyen azt írja, hogy „az összetett helynevek az egyezések mellett lényeges különbségeket is mutatnak a közszei összetételekhez képest” (2003: 109).

5. Célszerű szólnunk a szóalkotásban szerepet játszó szavak mintájára a névalkotásban is megtalálható *r i t k á b b m ó d o k r ó l*.

5.1. A *s z ó h a s a d á s r a* számos példát találunk a névalkotás területén is, ennek módjait főleg KISS LAJOS tanulmányait figyelembe véve (terminológiaiilag tőle itt-ott kissé eltérve) tudjuk felvázolni:

— hangrendi átcsapással keletkezettek: *Csáklya ~ Cséklye*, *Darnó ~ Dernő*, *Dorog ~ (Talján)dörög*, *Örkény ~ Urkony*, *Parasznya ~ Peresznye*, *(Nagy)rada ~ Réde* (pl. *Nagy-Réde*), *Solymos ~ (Tót)selymes* stb.;

— hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre: *Csitár > Csatár*, *Bogyiszló > Bogyoszló*, *Vinár > Vanyarc*, *Vonyarc(vashegy)* stb.;

— a néveleji szótag esik ki: *Acintos* > *Cintos*, *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Avasalja* > *Vasalja*, (*Kis/Nagy*)*szekeres* > *Ekeres(dűlő)*, *Ekeres(tanya)* stb.;

— hangátvetés játszik közre a szóhasadás előidézésében: *Edelény* > *Eledény* (vö. 1894: *Eledény puszta*), *Komjáti* > *Kajmáti*, (*Tisza*)*kécske* (< *Kékcse*), (*Puszt*)*taskony* (< *Taksony*), *Oroklán* (< *Rokolány*) stb.;

— olykor egy-egy inetimologikus hang idéz elő szóhasadást: (*Bikszád* >) *Bikszárd*, (*Alsó*)*örs* ~ *Örös*, *Vörs*; *Véménd*, *Vémen* (< *Émen*) stb. (Mindezekhez lásd KISS L. 1995: 41, 1994; TÓTH V. 2003 stb.)

5.2. Nemegetszer előfordul, hogy helynevek összerántással, szócsonkítással: pl. *Ábrahámfalva* > *Ábránfalva*, *Bálványos* > *Bános*, *Belényes* > *Bényes*, *Besenyő* > (*Mária*)*besnyő*, *Föveny* > *Fény* vagy szórvividüléssel, redukcióval keletkeznek: *Nyiregy* 'Nyíregyháza', *Kisúj* 'Kisújszállás' stb. (vö. KISS L. 1995: 24, HAJDÚ 1982: 124); *Dunaiúj*, *Dunaj* 'Dunaiújváros' (SZATHMÁRI 1989: 225–6); *Püsi* 'Püspökladány', *Tócó* 'Tócós-kert' (HOFFMANN 1993/2007: 148).

A fentiekől némileg eltérő az ilyesfajta „radikális” szóösszerántás (szavak csonkítása), mint *Köki* 'Kőbánya-Kispest', *Pivövä* 'Pilisvörösvár', *Zami* 'Zamárdi' (BALÁZS G. 1997). Ezeket minden valószínűség szerint inkább betűneveknek kellene tartanunk.

5.3. A szóalkotás körében szokásos elvonásra (pl. *sétál* > *séta*, *kadarka* > *kadar* stb.) is találunk példát a helynevekben, azaz minden bizonnyal beszélhetünk névelvonásról is, noha itt nem egy-egy képző, rag vagy jel egyszerű elhagyásáról, illetve egy-egy új szótő, új szóalak keletkezéséről van szó, hanem szótagok, névösszetételi formák első, közbülső vagy utótagjának „ellipsziséről”.

Az ide sorolható helynevek ilyesfélék lehetnek: pl. *Eperjeshátja* > *Eperjeshát*, *Mámaere* > *Mámaér*, *Bukiköze* > *Bukiköz*, *Leletava* > *Leleitó* stb. (INCZEFI 1970: 57). Ezekben leginkább az utótag birtokos személyjele marad el.

5.4. A népetimológia, névértelmesítés, a beszélők, a névhasználók számára furcsa, nehezen érthető, idegen, ún. „nem átlátszó” neveknek az átlátászóvá, jelentéstaniilag-formailag közérthetőbbé tétele. A magyar helynévanyag eredetbeli rétegződése igen szerteágazó, ennél fogva sok olyan névvel, névformával találkozhatunk, amelyek megértése nehézkes, homályosnak tűnik. Sokszor az az oka a névértelmesítésnek, hogy egy helynév vagy annak egyik komponense elavult, kiveszett vagy kiveszében van, illetve olyan tájszójellegű forma volt, amely más vidéken nem él(t), tehát szükségesnek tartják a beszélők a maguk névtani kompetenciája alapján megváltoztatni az eredeti alakot: például *Borsosvápa* > *Borsospápa* ~ *Borospópa*, *Nagylápa* > *Négylába* ~ *Négylámpa*, *Pogányüllés* > *Pogányillés* ~ *Pogányélés* (vö. HOFFMANN 1993/2007: 159), *Kútoj* > *Kútalj* (INCZEFI 1970: 56), *Szőlőmál* > *Szulimán*, (ném. *Bettelheim* >) *Bötlehem*, *Badár-vőgy* > *Madár-vőgy* (RÓNAI 1982; de lásd még KÁLMÁN 1967 is).

5.5. Olykor a **betűszók**, **mozaikszavak**, pontosabban **betűnevek**, **mozaiknevek** is felbukkannak a földrajzi nevekben, s alkalmassá válhatnak viszonylag maradandó névadásra: (épitménynev) *Emke* (< *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egylet*; erre lásd J. SOLTÉSZ 1979: 90), *Picsa* 'Piliscsaba', *Böpo* 'Bp. = Budapest', *Keleti péu/pu* 'Keleti pályaudvar' (BALÁZS G. 1997). Ha az ilyen, olykor alkalminak, ideiglenesnek tűnő névvariánsokat ide sorolhatjuk, akkor számuk nem túlságosan csekély, az az érzésem azonban, hogy az élőbeszédben sem minősíthetők gyakran, s pláne nem tekinthetők általánosnak az imént említettekhez hasonló nevek. Többnyire csupán pályaudvarok, terek, utcák, esetleg épületek (intézmények székhelye, központja) nevéként hallhatók olykor.

6. Talán érdemes még szólnunk a **névszójelek** szerepéről, amelyek ritkán fordulnak ugyan elő a földrajzi nevek létrehozójaként, de mégis számolnunk kell velük. A többes szám jelének előfordulását találjuk például a következő adatokban: *Laposok*, *Katrok*, *Horszok*, *Homokok*, *Feketék*, *Kenderföldek*, *Káposztáskertek*, (plurale tantum) *Kárpátok*, *Alpok* stb. (vö. HOFFMANN 1993/2007: 95–7), illetve az *-é* birtokjel szerepel például a *Palié*, *Gazdáké*, *Bikáké*, *Csödöré* stb. helynevekben (i. m. 98–100).

A közszóalkotásban található **rag- vagy elemszilárdulás** s aligha kell számolnunk a névalkotásban, bár a *Lebuj*, *Találka*, *Nefelejcs*, *Lesznemulass*, illetve az ehhez hasonlók elvileg előfordulhatnak földrajzinévként.

7. A szerkezeti változással keletkezett neveknek jelentős szerepe van a névalakok létrehozásában (a részletekre nézve lásd HOFFMANN 1993/2007: 137–60). Olyan általános nyelvi jelenségről van szó, amely nyilvánvalóan nemcsak a nevek, a névtudomány körében fontos, hanem szinte az egész grammatika (különösen a mondat) területét behálózza. S az a jellemzője, hogy nem egy-egy szóalkotási, névalkotási módhoz (különböző szóösszetétel-típusokhoz, jelzős, határozós, tárgyias szerkezetű névformákhoz stb.) kötődik, hanem a névrendszer sok-sok eleméhez.

Remélhetőleg nem tűnt feleslegesnek a két típusú szóformálásnak: a közszói szóalkotásnak és a névalkotásnak az egybevetése, egymásra vetítése. Kiderült ugyanis, hogy egyes esetekben igen hasonló bizonyos formák létrehozásának a módja (szóösszetétel és névösszetétel, szóképzés és névképzés, szóhasadás és névhasadás, szórövidülés és névrövidülés, szóösszerántás és névösszerántás), de ugyanakkor az is kiderült, hogy egyes formák gyakorisága igen különböző a szóalkotásban és a névalkotásban. Elég itt talán arra utalni, hogy például a névösszetételek körében a mellérendelés nemigen használatos (laza szerkezetű vagy szóismétléses alakokat nem találunk), de az alárendelő alanyos is rendkívül ritka, ha egyáltalán előfordul a nevek között. A szóképzés területén a magyar köz- és

irodalmi nyelvben a MMNyR. alapján — amint már említettük — 182 képző található, s ebből csak mintegy húsz játszik szerepet, ezek némelyike viszont ugyancsak gyakorinak tekinthető (pl. az *-i*, *-s*, *-ás/-és*, az *-ó/-ő* igenévképző, a *-d*, *-ka/-ke*, *-mány/-mény*, *-ság/-ség* stb.) a földrajzi nevek létrehozásában. Nyilvánvalóan kiesik viszont például tulajdonképpen az igeképzők egésze. Egyáltalán nem ismeretes továbbá az ikerítés mint névalkotási mód.

Befejezésképpen hadd említsem meg, hogy egy ilyen rövid, előadásként elhangzott összefoglaló jellegű vizsgálat nem ad lehetőséget a részletek pontos tárgyalására, noha ez nem egy esetben igen fontos volna. Úgy gondolom azonban, hogy egyrészt a névalkotás egész rendszerének minden szempontú (szemantikai, funkcionális, morfológiai stb.) elemzése ugyan kívánatos lenne az eddigi komoly kutatási eredmények után is, most azonban csak egy úgynevezett szűk (kizárólag morfológiai) szempontú, bizonyos vonatkozásban egyoldalú és nem is mindenben teljes vizsgálatra vállalkozhattunk.

Irodalom

- BALÁZS GÉZA (1997), Helynévrövidülések antropológiai szempontból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 29–35.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväsckylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2004), Az ómagyar kori helynévképzőkről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 91–104.
- FABÓ KINGA (1980), A tulajdonnév — köznév „szófajváltásokról”. *NÉ.* 2: 49–55.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975), *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. NytudÉrt. 87. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1982), A névelemhiányról. *NÉ.* 7: 124–6.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): A helynevek szerkezeti elemzése. *MNyj.* 31: 11–44.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2000): Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez. In: *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Bp. 111–9.
- HOFFMANN ISTVÁN (2002): A helynevek szerkezetéről. In: *Szöveg az egész világ*. Szerk. ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL. Bp. 237–41.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.

- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), A népetimológia helységneveinkben. *Nyr.* 91: 1–11.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1990), *Összesített mutató a Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2–3–4. kötetéhez.* Kézirat. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzinevei.* MNyTK. 95. sz. Bp.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A szóképzés. In: *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 307–20.
- KIEFER FERENC (főszerk.) (2006), *Magyar nyelv.* Bp.
- KISS LAJOS (1994), Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás”). *MNyTK.* 200: 103–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KIS TAMÁS (1988), *Kocsmá- és csárdaneveink névtani vizsgálata.* Kézirat. Debrecen.
- LENGYEL KLÁRA (2000), A ritkább szóalkotási módok. In: *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 337–44.
- LŐRINCZI RÉKA (1992), Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 853–910.
- MGr. = *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- MMNy. = BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv.* Bp., 1988.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961.
- PAPP ISTVÁN (1963), A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
- RÓNAI BÉLA (1982), A népetimológia földrajzi neveinkben. *NÉ.* 7: 9–18.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1998): A névutós helynevek kérdéséhez. *ETFTK.* 24: 77–9.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1989), A helynevek megrövidítéséről. *MNy.* 85: 225–6.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. *II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001), A helynevek lexikális szerkezetéről. *FUD.* 8: 643–55.
- TÓTH VALÉRIA (2003), Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben. *MNyj.* 41: 627–40.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), Összetett szavak és szoros szókapcsolatok földrajzi névi szerepben. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 540–51.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *NÉ.* 13: 15–31.

